

Т.Д. Калініч
(м. Київ)

**ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ІНКОРПОРАЦІЇ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(кінець XVIII – початок XIX ст.)**

Кінець XVIII ст. ознаменувався в історії істотними змінами на політичній карті та став фатальним для однієї з найбільших тогочасних держав – Речі Посполитої. Адже саме тоді вона була розчленована між Австрійською й Російською імперіями, що на той час здійснювали вагомий вплив на різні сфери життя Європи, і надовго втратила свою державну незалежність. Так, внаслідок II та III поділів Речі Посполитої до Російської імперії, що прагнула посісти провідне місце на континенті, відійшли значні території Правобережжя України, які царський уряд прагнув злити в єдине ціле з імперією, як це раніше було зроблено з Лівобережною Україною.

Незважаючи на появу за останні роки великої кількості праць, присвячених минулому нашої країни під пануванням інших держав, історія початкового етапу інкорпорації Правобережної України у кінці XVI–II–напочатку XIX ст. до складу Російської імперії поки що не є достатньо висвітленою, хоча окремі її напрями розробляли такі вчені, як А.Г. Філінюк¹, О.С. Петренко², А.Б. Задорожнюк³ тощо. Але у більшості своїй сучасні дослідження й поодинокі статті, що стосуються зазначеної теми, не стільки дають відповіді на вже існуючі питання, скільки сприяють виникненню нових і підкреслюють необхідність ґрунтовного дослідження проблеми в світлі сучасних підходів.

До того ж актуальність дослідження зумовлена насамперед діаметрально протилежними розбіжностями, закладеними ще на початку XIX ст., у поглядах українських, польських та російських істориків щодо значення приєднання Правобережної України. Слід нагадати, що на початковому етапі дослідження процесу входження останньої до складу Російської імперії ним займалися переважно польські вчені, що постійно намагались обґрунтувати право Речі Посполитої на володіння Правобережжям України й ідеалізували його колонізацію в попередні часи. Але, незважаючи на всі недоліки, їхні дослідження мають і на сьогодні важливе значення завдяки зібраному величезному масиву фактичного матеріалу, присвяченого Правобережній Україні. Тут слід згадати

історико-географічні та статистичні описи земель В. Марчинського⁴, О. Пшездзецького⁵ тощо.

На початковому етапі дослідження зазначеної проблематики у російській історіографії слід відзначити праці подільського губернатора П.Н. Батюшкова (1882–1884) і член-секретаря Подільського статистичного комітету В.К. Гульдмана⁶, в яких автори досить різнобічно відтворюють події щодо входження нових територій до загальноімперської системи. Впродовж усього XIX ст. російські історики розглядали правобережні українські території як законні провінції імперії. Такого підходу до вивчення питання притримувалися Г.Ф. Карпов, С. Соловійов, М. Владимирський-Буданов⁷.

Українські ж історики (серед них Д.І. Дорошенко, І.П. Крип'якевич, Н.В. Полонська-Василенко) не могли погодитися з такими думками й намагалися довести несправедливість захоплення Росією Правобережної України.

Новий етап у дослідженні її історії розпочався в II половині XX ст. За підрахунками А.Г. Філінюка, протягом 30 років вийшло друком понад 50 монографій, статей, брошур, у яких висвітлюються певні аспекти історії регіону. Серед них слід виділити праці І. Гуржія, В. Смолія, В. Маркіної, А. Зінченка, А. Баженова, О. Петренка, М. Дністрянського, М. Крикуна, В. Сергійчука⁸ та ін.

Всі дослідники погоджуються, що до втілення в життя своєї інкорпораційної політики на території Правобережної України самодержавство досить ґрунтовно розпочало підготовку задовго до поділів Речі Посполитої, а тому, власне, процес формування і становлення адміністративно-територіального устрою на території краю розпочався відразу ж після приєднання цих земель до складу Російської імперії, тривав значний проміжок часу, але проводився досить непослідовно. Одним з пріоритетних завдань царського уряду перш за все було прагнення оформити територіальне розмежування новоприєднаних земель та привести їх до загальноімперських стандартів, запровадити російську законодавчу систему. Вся остання спрямовувалася на колоніальне узалежнення українських територій, а, власне, територіальний поділ мав поліцейсько-фіскальний характер та слугував цілям встановлення повного панування царського уряду.

Однією з характерних ознак початкового періоду панування Російської імперії на Правобережжі України був той факт, що тимчасово зберігалися традиційні польські порядки: «Русское владычество в первые десятилетия XIX века сказывалось сравнительно слабо, ибо поляки продолжали играть видную роль в администрации края»⁹.

Хоча II поділ Речі Посполитої було юридично оформлено 17 березня 1793 р., але ще до кінця літа 1792 р. російські війська окупували

практично всю Правобережну Україну й Західну Білорусію, а вже 8 грудня того ж року було видано імператорський наказ генералові Кречетникову М.М. «О распоряжениях в польских областях, занятых российскими войсками», згідно з яким першочерговою справою визначалося створення точної карти новоприєднаних територій з їх описом. Саме у цьому наказі вперше було визначено губернський поділ приєднаних від Речі Посполитої земель: на литовських територіях створювалася Мінська губернія, на Волині – Ізяславська, центром якої мав стати Заслав або Костянтинів, та Брацлавська, до складу котрої повинні були ввійти частини Подільського воєводства. Також призначалися губернатори новостворених губерній: Мінської – генерал-майор Неплюєв, Ізяславської – генерал-майор Шереметєв, Брацлавської – генерал-майор Берхман, а їм на допомогу тимчасово призначалися віце-губернатори: у Мінську губернію колезький радник Михайлов, в Ізяславську – колезький радник Венямінов, у Брацлавську – надвірний радник Грохольський¹⁰. Юридичне ж оформлення приєднання Правобережної України до Російської імперії було здійснено лише згодом, і практично відразу розпочалося територіальне «перекроювання» й адміністративне реформування новоприєднаних територій з метою приведення їх до загальноросійських стандартів. До того ж проводилася досить активна політика у напрямку нав'язування українцям думки про те, що живуть вони не в окремій державі, а у провінції, яка є невід'ємною складовою імперії.

17 березня 1793 р. між Росією та Пруссією було підписано договір про II поділ Речі Посполитої, згідно з яким до першої приєднувалася східна Волинь аж до м. Катербург Кременецького повіту і м. Варковичі Дубенського, тобто Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Рівненський, Острозький, Старокостянтинівський, Заславський повіти, а також східні частини Дубенського, Луцького й Кременецького¹¹, а з часом російські війська зайняли частину Волині по межі Дубровиця – Рівне – Катербург Дубенського повіту, тобто такі тодішні повіти, як Рівненський, Острозький, Заславський, Старокостянтинівський, частину Луцького і Дубенського¹². Згідно з II поділом Речі Посполитої, до Російської імперії відійшло також Київське воєводство (Київський, Житомирський і Овруцький повіти), Брацлавське воєводство й частина Подільського (Кам'янецький та Летичівський повіти)¹³.

З частини новоприєданого Брацлавського воєводства і двох повітів Подільського, що раніше виділялися в окрему Кам'янецьку область¹⁴, було створено Брацлавську губернію¹⁵, а частину приєднано до Ізяславської, створеної на основі колишніх Волинського й північно-західної частини Київського воєводств з центром у м. Ізяслав. Одразу після приєднання Правобережної України до Росії західний кордон Брацлавської

губернії з Ізяславською проходив по лінії кордону попередніх Брацлавського та Подільського воєводств¹⁶. Юридично це було закріплено Маніфестом Катерини II від 27 березня 1793 р., який 7 квітня оприлюднив генерал Кречетников М.М. від імені імператриці в м. Полонному Новоград-Волинського повіту. Катерина II підкреслювала, що кінцевою метою всіх її дій є «избавление земли и градов, некогда России принадлежавших, единомышленниками населённых и созданных и единую веру с нами исповедывающих, от соблазна и унижения, им угрожающих»¹⁷.

13 квітня 1793 р. генерал-губернатором новоприєднаних земель призначено головнокомандувача російських військ Кречетникова М.М. У пам'ять про цю знаменну подію було викарбувано медаль з картою приєднаних земель та написом «Отторженная возвратих» і надано офіційну назву Правобережній Україні – Південно-Західна Росія, або Південно-Західний край. Саме з цих територій було створено Мінське намісництво (генерал-губернаторство) в складі Мінської, Ізяславської (з червня 1795 – Волинська) й Брацлавської губерній.

Після всіх вищезазначених нововведень головним завданням для імперського уряду залишалося чітке визначення західного державного кордону та внутрішніх меж новоприєднаних губерній та організація зовнішніх митниць, оскільки стара система вже не відповідала територіальній структурі Південно-Західного краю і потребувала встановлення нових митних постів. Саме з цією метою у новоприєднані області для визначення їх фінансово-господарських можливостей було направлено чиновників Генерального штабу, які, відповідно до імператорського наказу від 8 грудня 1792 р.¹⁸, мали скласти карти з описом усієї території й детальним позначенням земельних угідь. З цією метою на новоприєднані землі було «решено отправить надёжных людей для проведения ревизии» і почала свою роботу експедиція для збирання статистичних відомостей про природні ресурси краю та розробки документів щодо проведення «поголовних» переписів населення. Для обробки результатів діяльності останньої й статистичних даних у кожній губернії створювалося по три комісії: перша перебувала під головуванням губернатора, друга – віце-губернатора, третя – голови цивільної палати. Канцелярських службовців для роботи в новостворених адміністративних установах було наказано «заимствовать из Малороссийской, Тульской и Калужской губерний» з наданням їм грошової допомоги для здійснення переїзду на місце призначення, а віце-губернаторам призначалася ще й одноразова грошова допомога у розмірі 2 тис.крб.¹⁹. Але остаточно штати Присутствених місць новостворених губерній почали затверджуватися лише після імператорського наказу, направлено-го Сенату від 23 квітня 1793 р., де зокрема зазначалося про можливість

останні «наполнить чиновниками обыкновенным порядком, не исключая и новых подданных»²⁰.

Всі міста та містечка продовжували користуватися давніми правами й привілеями, але їх підтвердження слід було просити в імператора. Однією з тимчасових переваг для місцевого населення було звільнення його від подушного податку у казну терміном до 1795 р., а за ці кошти мали облаштовувати новостворені губернські установи²¹. Проте все ж таки, як зазначав М.С. Грушевський, «сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського поміщика над українським хлопом ще більше моці та певності, якої він не мав навіть за часів Речі Посполитої»²².

Згодом відбувся III поділ Польщі, в результаті якого до складу Російської імперії було передано частини Волинського і Холмського воєводств, що й спонукало царський уряд до нового реформування адміністративно-територіального устрою держави. Підготовча робота до запровадження останнього розпочалася ще наприкінці 1794 р., коли було здійснено опис усіх населених пунктів приєднаних земель та перепис їх населення.

Згідно з імператорським указом Катерини II від 1 травня 1795 р., було проголошено створення Волинської, Брацлавської й Подільської губерній, але поява намісництв відбулася дещо пізніше, однією з причин чого була хвороба Т.І. Тутолміна²³. В указах же від 22 травня і 5 липня 1795 р. новостворені адміністративно-територіальні одиниці названо намісництвами. У подальших документах поняття «намісництво» та «губернія»²⁴ часто взаємозамінюють одне одного. Що дає змогу стверджувати, що на той період чітко не було визначено назви територіальних утворень, на відміну від попереднього, коли намісництвами називали об'єднання кількох губерній. Однак, незважаючи на певну понятійну невизначеність, саме в цих іменних імператорських указах, направлених Сенату, визначалися повітові склади губерній, хоча й називалися вони, згідно з документами, округами. Так, до складу новоствореної Брацлавської губернії (намісництва) входили такі округи (повіти): Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмельницький, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський, Махнівський, Липовецький, П'ятигорський і Бершадський. Також до її складу було включено території Київського та Наддніпрянського повітів Київського воєводства. В усіх нових намісництвах при створенні й перерозподілі повітів виникли труднощі у відшукуванні для них адміністративних центрів, оскільки на всій приєднаній території було лише 11 повітових міст. Наприклад, у Брацлавському намісництві такий статус мала тільки Вінниця, а тому в першу чергу доводилося підносити до рангу повітових центрів частину казенних містечок²⁵.

Порівнявши території Брацлавської губернії та новоствореного

однойменного намісництва, неважко помітити, що воно втратило значну частину своїх земель. Зокрема вона була передана у відання створеної 27 січня 1795 р. Вознесенської губернії, в результаті чого з 12 повітів нового намісництва 7 раніше належало до Брацлавської²⁶. Кордони ж зазначених округів встановлювалися генерал-губернатором, а для цього мали розпочати діяльність спеціальні комісії для здійснення опису територій і поділу їх на округи²⁷. В указі генерал-губернаторові Т.І. Тутолміну зазначалося, що губернським містом стає Брацлав, але, за відсутності у ньому адміністративних будівель, тимчасово всі установи мали перебувати у Вінниці в переобладнаному з цією метою недіючому єзуїтському монастирі, а статусу повітових містечок набували лише Вінниця, Літин, Хмільник, Сквиря та Гайсин. До того ж на розбудову адміністративних установ губернії держава виділяла по 14 686 крб. протягом наступних чотирьох років²⁸.

За указом від 1 травня 1795 р., було створено і Подільську губернію з центром у м. Кам'янець-Подільський. Вона мала складатися з 12 повітів: Кам'янецький, Летичівський, Кременецький, Проскурівський, Ушицький, Вербовецький, Грудецький, Зінківський, Старокостянтинівський, Базаліський, Дубенський та Ямпільський²⁹. Але саме тут і виникають запитання. Адже ж Ямпільський повіт разом з тим входив і до складу Брацлавської губернії. Але це й не дивно, оскільки він був переданий до складу Подільської трохи пізніше від інших, а в результаті частих «перекроювань» територій повітів та губерній навіть самі службовці не завжди встигали приймати до виконання нові царські накази. Повітовими містечками ж було визнано Летичів, Кременець, Проскурів, Ушицю і Вербовець.

Що ж до створення Волинської губернії, то слід нагадати, що за імператорським указом від 13 квітня 1793 р., було організовано однойменне намісництво у складі Мінської, Ізяславської й Брацлавської губерній. Ізяславську було створено на територіях колишніх Волинського та північно-західної частини Київського воєводств з головним містом Ізяславлем, але, оскільки там не було достатньої кількості будинків для адміністративних установ, то тимчасово губернське правління перебувало в Житомирі. Однак до початку 1794 р. кордони й склад повітів новоствореної губернії залишався повністю невизначеним, і лише у березні того ж року видано розпорядження генерал-губернатора Т.І. Тутолміна про перерозподіл існуючих та створення нових повітів в Ізяславській губернії. Серед інших до складу губернії віднесено Житомирський, Радомишльський, Чуднівський і Овруцький повіти. А вже 8 червня 1795 р. Т.І. Тутолмінім оприлюднено «височайшее повеление» про приєднання до Російської імперії решти Волині, а саме такі повіти:

Володимирський, Ковельський, частини Луцького, Дубенського й Кременецького. Таким чином до складу Ізяславської губернії було передано такі міста, як Житомир, Ямпіль, Базалія, Острог, Старокостянтинів, Чуднів, Радомишль, Корець, Лабун, Дубровиця, Овруч та Рівне³⁰.

Але в такому вигляді територіальний розподіл земель залишався недовго, бо у результаті III поділу Речі Посполитої Ізяславська губернія вже вкотре змінила свої кордони, а разом з тим і назву. В червні 1795 р. останню перейменовано на Волинське намісництво (губернію), а Указом Катерини II від 5 липня 1795 р. місто Звягіль перейменовано у Новоград-Волинський та призначено губернським центром. Разом з тим було частково змінено і повітовий склад губернії, в результаті чого вона почала складатися з таких повітів: Новоград-Волинський, Лабунський, Заславський, Острозький, Рівненський, Домбровицький (Дубровицький), Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Володимирський, Луцький і Ковельський³¹. Частину ж повітів, які до того належали Ізяславській губернії, а саме, Старокостянтинівський, Базалійський, Ямпільський, Кременецький та Дубенський, було передано до складу Подільської губернії. Статусу повітових містечок набули лише Житомир, Овруч, Луцьк, Володимир і Ковель³². Ще через місяць, 6 серпня 1796 р. відбулось урочисте відкриття генерал-губернатором Т.І. Тутолмінім у Житомирі Волинського намісництва «по образу в высочайших о управлении губерний учреждениях начертанному».

Але, незважаючи на те, що новостворені губернії розпочали своє існування ще влітку 1795 р., присутствені місця запрацювали лише майже через рік. Тому й урочисте відкриття новостворених територіальних одиниць відбулося згодом: 20 лютого 1796 р. відкрито присутствені місця у Вінниці³³, 4 червня – в Кам'янці-Подільському³⁴, а 22 вересня – у Житомирі³⁵. Саме з того часу можна стверджувати про існування повноправних нових губерній Російської імперії. На час переходу зазначених територій під владу останньої там проживало, згідно з переписом 1794–1796 рр., близько 2,5 млн осіб³⁶.

Проте вищезазначений територіальний устрій Правобережної України залишався недовго, оскільки вже 12 грудня 1796 р. було видано імператорський наказ нового самодержця Російської імперії Павла I «О новом разделении государства на губернии», згідно з яким намісництво як територіальна одиниця мало бути виведене з ужитку, а вся територія Російської імперії перерозподілялася на 41 губернію: замість Харківської губернії організовувалася Слобідсько-Українська, замість Катеринославської – Новоросійська, а «на особых правах и привилегиях» створювалися Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Виборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Київська, Волинська та Подільська губернії³⁷.

Для виконання імператорського наказу Сенат видав розпорядження про виділення територій для створення нової, Київської губернії. Останній було дано 30 листопада 1796 р. В ньому зокрема, зазначалося, що «город Киев с его окружностью по положению его за р. Днепром от Малой России отделить для того, что к оному особая губерния из возвращённых к империи нашей от Польши земель будет»³⁸. Поступовий перерозподіл цих територій Російська імперія розпочала ще у грудні 1792 р., коли деякі правобережні українські містечка було включено в повіти прикордонних російських губерній. Саме тоді до Київського повіту відійшли Канів, Корсунь, Богуслав, Васильків, Димер³⁹. А під час створення Київської губернії до неї відійшли від Брацлавської такі староства: Таращанське, Богуславське, Синицьке, Корсунське, Канівське, Кагарлицьке, Гарманівське (Гармаківське).

Хоча на папері Київську губернію було створено, згідно з указом Павла I від 30 листопада 1796 р., у дійсності свою роботу її установи розпочали лише 29 серпня 1797 р. Тоді ж Київ став губернським містом. Сама губернія складалася з 12 повітів, які частково було відібрано від Волинської, Брацлавської та Вознесенської, а саме: Київський, Черкаський, Чигиринський, Катеринопільський, Уманський, Липовецький, П'ятигорський, Сквирський, Махнівський, Радомишльський, Богуславський і Васильківський. Але вже в 1798 р. кордони останніх було дещо змінено, а замість Катеринопільського повіту створено Звенигородський. Саме у такому вигляді Київська губернія проіснувала до II половини ХІХ ст., коли замість П'ятигорського й Богуславського створено Канівський та Таращанський повіти⁴⁰.

Для виконання всіх імператорських наказів губернатори активно включилися у роботу. Адже треба було здійснити не лише опис територій, а й перепис населення з метою якнайшвидшого перерозподілу земель на повіти чисельністю по 40–50 тис. душ, оскільки Павло I керувався принципом створення нових губерній за кількістю душ чоловічої статі (близько 700 тис. в одній). Як свідчать джерела, вже 29 серпня 1797 р. Павлові I було представлено доповідь Сенату, складену на основі звітів губернаторів, «О назначении границ губерниям Новороссийской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской, Малороссийской и о разделении их на уезды». У відповідь на цю доповідь, згідно з наказом Павла I від 29 серпня 1797 р. було розпочато проведення нової адміністративно-територіальної реформи, в результаті якої до повітів, власне, Подільської губернії (Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Грудецький, Зінківський, Летичівський та Проскурівський) від Вознесенського намісництва було приєднано Ольгопільський (Чечельницький) і частини Богопільського, Тираспольського й Єленського

(Балтського) повітів, а від Брацлавського намісництва Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмільницький, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський та Бершадський. Весь цей процес перегрупування останніх тривав кілька років, і лише 19 червня 1804 р. було видано новий, останній штат Подільської губернії, згідно з яким до неї ввійшли такі повіти: Кам'янець-Подільський, Ушицький, Проскурівський, Летичівський, Літинський, Вінницький, Могилів-Подільський, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський, Балтський та Ямпільський⁴¹.

Але, згідно із свідченнями генерал-лейтенанта Беклешева, було прийнято рішення: при перерозподілі повітів по губерніях відділяти їх повністю, а не частинами, щоб уникнути труднощів у розрахунках. Таким чином, до повітів, власне, Київської губернії (Київський, Дмитрівський, Васильківський, Корсунський, Богуславський і Канівський) було приєднано від Волинської губернії Радомишльський, від Брацлавської – Сквирський, П'ятигорський, Липовецький та Махнівський, від Вознесенської – Черкаський, Чигиринський, Катеринославський і Уманський із загальною чисельністю населення 536 632 особи чоловічої статі⁴². Згодом цивільний губернатор Миклашевич доповідав, що «всю губернію разделено на 12 уездов, кроме губернского города Киева, уездными городами назначил прежде существовавшие: Черкассы, Чигирин, Екатеринополь, Умань, Липовец, Пятигорье, Сквиря, Махновка, Радомысль, Богуславль, Васильков»⁴³. Згідно з цим же указом було встановлено нові кордони губерній Правобережної України й дещо перегрупувано їх повітовий склад.

Щодо Подільської губернії, то, окрім повітів, які входили до її складу раніше (Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Зінківський, Грудецький, Проскурівський, Летичівський), до неї було віднесено з Брацлавської губернії Хмільницький, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Тульчинський, Бершадський, Ямпільський та Могилівський, із Вознесенської – Ольгопільський, частину Єленського, Богопільського і Тираспольського повітів – усього 551 756 осіб чоловічої статі⁴⁴. Приєднавши досить значні території до Подільської губернії й враховуючи складні економічні умови в регіоні, що склалися внаслідок «свирепствовавшей там моровой язвы», Сенатові було наказано звільнити жителів від сплати будь-яких податків на 2 роки та забезпечити їх посівним зерном⁴⁵.

Найменших змін зазнала територія Волинської губернії, оскільки до її складу, крім Новоград-Волинського, Табунського, Ізяславського, Острозького, Ровенського, Домбровицького, Овруцького, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимирського і Ковельського повітів, було передано від Подільської губернії Дубенський, Кременецький, Ямпіль-

ський, Базалійський та Старокостянтинівський із населенням 538 279 осіб чоловічої статі ⁴⁶.

Але на цьому територіальні перерозподіли правобережноукраїнських губерній не завершилися остаточно, а тривали аж до 1804 р. Така довготривалість адміністративно-територіальної реформи в часі пояснюється тим, що губернатори були наділені всією повнотою прав вносити зміни у повітовий устрій підпорядкованих їм губерній. Так, київський цивільний губернатор Миклашевич «нашёл невыгодным в Екатеринополе быть уездному городу, по низкому и болотистому местоположению, а удобным признать быть оному в Звенигородке в 15 верстах от Екатеринополя на песчаном грунте» ⁴⁷, що й було виконано взимку 1798 р. Подібна ситуація склалася у 1800 р. щодо міста П'ятигори, що через незручне розташування і практично повну відсутність купецтва, окрім євреїв, втратило статус повітового. До того ж це було поміщицьке містечко, де, згідно із законодавством, не могли бути розташовані присутствені місця через відсутність державних прибутків на їх утримання. Саме тому всі адміністративні установи було переведено до містечка Тараща, що згодом було перейменоване у місто та отримало статус повітового центру ⁴⁸. Серед містечок Київської губернії поміщицькими лишалися також Богуслав, Липовець, Умань, Махнівка, але, незважаючи на це, вони продовжували залишатися повітовими центрами.

Після завершення остаточного перерозподілу території Правобережної України на губернії й виявлення, що прикордонні стовпи як між губерніями, так і на кордонах з сусідніми державами мають дуже різноманітний вигляд, а подекуди відсутні зовсім, генерал-прокурору було дано наказ проконтролювати процес встановлення нових прикордонних стовпів-показчиків верст за зразком Ярославської губернії, які б були однаковими по всій території імперії ⁴⁹.

Павло І, як зазначав Батюшков П.Н., «хотел исправить мнимые неправды своей матери по отношению к западным окраинам России и дать им долю самостоятельного развития территориям» ⁵⁰. Достеменно невідомо, що саме він мав на увазі, кажучи про «долю самостоятельного развития», чи відновлення дії на землях Правобережної України Литовських статутів, чи дозвіл скликання місцевих сеймиків для проведення виборів? Однак усе ж вийшов указ Павла І від 9 вересня 1797 р. про новий територіально-адміністративний устрій Правобережної України, згідно з яким до складу Волинської губернії мало входити 12 повітів, на відміну від попереднього, коли вона складалася з 17 повітів.

Що ж до Подільської губернії, то якщо на початку свого існування однойменне воєводство (північно-західна частина Поділля) обмежувалося на півночі річкою Горинь та Кременецьким кряжем, на заході –

річкою Серет, на півдні – річкою Дністер, а з північного сходу – річкою Мурафа, то вже, згідно з адміністративною реформою Павла I 1796–1802 рр. її західний кордон змістився до річки Збруч, східний – до річок Жердь й Ятрань, а північно-східний – проходив по ріках Синюха та Кодима (Козима)⁵¹. Якщо ж порівняти зазначені кордони Подільської губернії з природними кордонами Поділля, то побачимо, що вони практично повністю збігаються, їх загальна протяжність становила 950 верст (1013,5 км), а площа, власне, губернії – 369 21,7 кв. верст (420 19 кв.км)⁵².

Отже, на початку XIX ст. завершився лише початковий етап формування територіального устрою та адміністративного управління Правобережної України в складі Російської імперії. Власне, процес інкорпорації регіону останньою й введення його до загальноімперської системи адміністративно-територіального поділу тривав ще не одне десятиліття, завершившись створенням Київського генерал-губернаторства. Зміни, що час від часу відбувалися у територіальному розмежуванні не завжди відповідали економічним і життєвим потребам регіону, що й спонукало до все нових перерозподілів повітового складу губерній.

¹ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII– початку XIX ст. Деякі питання історіографії і методології // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – т.1 (3). – С. 68.

² Петренко О.С. Брацлавська губернія. – Вінниця, 2000

³ Задорожнюк А.Б. Адміністративний устрій і правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII– на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 379–390.

⁴ Marczynski W. Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rysunkami i mappami. – Wilno, 1820–1823. – Т.1–111.

⁵ Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1840–1841. – Т.1–2.

⁶ Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891; его же. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888; Гульдман В.К. Подольская губерния. – Каменец-Подольский, 1889.

⁷ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української УРСР від найдавніших часів до

Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 20.

⁸ *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в I пол. XIX ст. – К., 1954; *його ж.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII– I пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – №5; *Зінченко А.А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні кінця XVIII–I пол. XIX ст. – К., 1994; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000; *Петренко О.С.* Брацлавське намісництво. – Вінниця, 2001; *Дністрянський М.С.* Кордони України: територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992.

⁹ Весь Юго-Западный край. – К., 1913.– С. 12.

¹⁰ Полное Собрание Законов Российской империи (Далі – ПСЗ) – Т. XXI.– №17 090. – С. 388.

¹¹ *Батюшков П.Н.* Волинь. – С. 238.

¹² *Киричук М.Г.* Волинь–земля українська. – Луцьк, 2000.– С. 284.

¹³ *Жукович П.* Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины III// Журнал Министерства народного просвещения. – 1914.– №5.– С. 10.

¹⁴ *Смолій В.А.* Вказ. праця. – С. 137.

¹⁵ *Жукович П.* Вказ. праця. // Там же. – 1914.– № 5.– С. 23.

¹⁶ *Петренко О.С.* Брацлавська губернія. – С. 12.

¹⁷ Императорский манифест от 27 марта 1793 года о присоединении Юго-Западного края к Российской империи// ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIII.– №17 108.

¹⁸ Там же. – №17 090.– С. 389.

¹⁹ Там же. – С. 388.

²⁰ Там же. – № 17 112.– С. 417.

²¹ *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство 1832–1914. – К., 1999.

²² *Грушевський М.С.* Історія України. – Київ–Львів, 1913.– С. 476–477.

²³ *Жукович П.* Вказ.праця. // Там же. – 1914.– № 7. – С. 19.

²⁴ ПСЗ. Там же.– № 17334. – С.700; № 17352. – С. 727.

²⁵ *Жукович П.* Вказ. праця. // Там же. – 1914. – №7. – С. 9.

²⁶ ПСЗ.– СПб., 1830. – т. XXIII.– № 17300. – С. 694.

²⁷ Там же. – №17 334. – С. 700.

²⁸ Там же. – №17 336. – С. 701.

²⁹ *Батюшков П.Н.* Подолия. – С. 268; ПСЗ. – там же

³⁰ *Пероговский.* Материалы по истории Волини. – Б.м., 1879. – С. 350–351.

³¹ ПСЗ. Там же.

³² Там же. – №17 354. – С. 729.

³³ Там же. – №17 448. – С. 874.

³⁴ Там же. – №17 467. – С. 887.

³⁵ Там же. – №175 12. – С. 940.

³⁶ Весь Юго-Западный край. – С. 13.

- 37 ПСЗ. Там же. – Т. XXIV. – №17 634. – С. 229.
38 Там же. – №17 594. – С. 213.
39 *Кузнець Т.В.* Населення Уманщини в ХІХ– на початку ХХ ст. – К., 2005. – С. 7.
40 Там само. – С. 8.
41 ПСЗ. Там же. – №18 117. – С. 708.
42 Там же.
43 Там же.
44 Там же.
45 Там же. – т. XXV. – №18 480. – С. 199.
46 Там же. – №18 117. – С. 709.
47 Там же. – №18 317. – С. 26.
48 Там же. – т. XXVI. – №19 661. – С. 396.
49 Там же. – т. XXV. – №18 543. – С. 274.
50 *Батюшков П.Н.* Волинь. – С. 245.
51 *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 7.
52 Там само. – С. 8.